

Moralna odgovornost - princip alternativne mogućnosti

Ovčariček, Petra

Undergraduate thesis / Završni rad

2021

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Rijeka, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:186:072419>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-07-31**

Repository / Repozitorij:

[Repository of the University of Rijeka, Faculty of Humanities and Social Sciences - FHSSRI Repository](#)

Sveučilište u Rijeci

Filozofski fakultet

Odsjek za filozofiju

MORALNA ODGOVORNOST - PRINCIP ALTERNATIVNE
MOGUĆNOSTI

Završni rad

Studentica: Petra Ovčariček

Mentor: dr. sc. Boran Berčić

Naziv i vrsta studija: dvopredmetni preddiplomski studij filozofije i njemačkog jezika i književnosti

Rijeka, lipanj 2020.

Sažetak

Rasprava o moralnoj odgovornosti seže daleko u prošlost filozofskih rasprava te je usko vezana uz raspravu o slobodi volje. Mnogi su autori i filozofi dali svoj doprinos ovoj temi te su se kroz povijest formirale mnoge teorije od kojih je svaka na svoj način objašnjavala probleme vezane uz moralnu odgovornost. Jedno od rješenja iznijeli su libertarijanisti te su ga nazvali princip alternativne mogućnosti. Prema ovom principu, osoba je moralno odgovorna za svoje postupke ukoliko je imala mogućnost izbora, tj. ukoliko je mogla učiniti drugačije. No, mnogi se s ovom tvrdnjom nisu slagali, a jedan od njih jest američki filozof Harry Frankfurt, koji smatra da postoje situacije u kojima osoba nema nikakvog drugog izbora, a opet snosi punu moralnu odgovornost za svoj postupak. Kako bi to pobliže objasnio, navodi svoja poznata četiri moguća slučaja, kojima je uspio formirati protuprimjer principu alternativne mogućnosti. Njegovi su slučajevi općenito dobro prihvaćeni od strane drugih filozofa, no neki su pronašli primjere koji pobijaju Frankfurtovu početnu misao. John Martin Fischer, američki filozof, smatra da je Frankfurt na dobrom tragu, no iznosi neke slučajeve koji bi mogli predstavljati problem za Frankfurtov protuprimjer.

Ključne riječi: moralna odgovornost, princip alternativne mogućnosti, mogućnost izbora, kontrola, namjera, treptaj/bljesak slobode

Sadržaj

1. Uvod.....	4
2. Rasprava o moralnoj odgovornosti.....	6
3. Princip alternativne mogućnosti.....	8
4. Frankfurtovo shvaćanje principa alternativne mogućnosti.....	9
4.1. Jones i četiri moguća slučaja.....	9
4.2. Frankfurtov zaključak.....	12
5. John Martin Fischer o moralnoj odgovornosti.....	13
5.1. Pojam kontrole.....	14
5.2. Fischerova reakcija na Frankfurtovu teoriju.....	17
5.3. Treptaji slobode (<i>flickers of freedom</i>).....	19
6. Zaključak.....	21
7. Literatura.....	23

1. Uvod

Tema moralne odgovornosti široko je rasprostranjena kako u filozofiji, tako i u našim svakodnevnim životima. Ljudi su razumna bića koja svakodnevno čine niz postupaka i radnji kojima utječu na svoj život, ali i na život ostalih ljudi oko njih. Budući da su ljudi razumna bića koja su sposobna promišljati i razmišljati i na temelju toga djelovati, kažemo da oni odgovaraju za svoje postupke, tj. da su za njih odgovorni. Pojam odgovornosti po prvi put čujemo još u djetinjstvu; roditelji nas od malena uče da budemo odgovorni. Kasnije u našim životima se pojam odgovornosti proširuje: odgovorni smo za sebe, svoje zdravlje i tijelo, odgovorni smo za druge ljude oko nas i za svoje postupke te kako oni utječu na druge, a osim takvih odgovornosti imamo i građansku i kaznenu odgovornost. Ovaj će se završni rad temeljiti na onoj prvoj odgovornosti koja podrazumijeva odgovornost za naše postupke, radnje i djelovanja, koju nazivamo moralna odgovornost. Kaznenu odgovornost je lako odrediti, imamo zakone i sudove koji ju određuju. No, što je s moralnom odgovornošću? Kako znati kada je netko moralno odgovoran a kada nije? Koji su kriteriji prema kojima ju pripisujemo nekome? Ovo je pitanje zanimalo mnoge filozofe koji su pokušali pronaći neki kriterij ili faktor na temelju kojeg bi mogli donositi sud o nečijoj moralnoj odgovornosti. Ova je tema jako široka te ću se u ovom radu koncentrirati na jedan njezin dio.

U prvom dijelu ovog završnog rada dat ću pregled teorija koje su govorile o moralnoj odgovornosti i iznijeti nekoliko uvodnih činjenica o raspravi o moralnoj odgovornosti. Ova je rasprava bliska raspravi o slobodi volje, u kojoj su se formirale različite teorije koje na različite načine objašnjavaju slobodu volje, poput determinizma, libertarijanizma i kompatibilizma. Na početku ću kratko iznijeti koje stajalište vezano za slobodu volje i moralnu odgovornost zauzimaju ove pojedine teorije te ću se zatim koncentrirati na libertarijanistički princip koji se naziva princip alternativne mogućnosti. Ovaj princip kaže da netko ima moralnu odgovornost samo ako je mogao učiniti drugačije, tj. ako je imao mogućnost izbora. Međutim, tema ovoga rada se neće bazirati na libertarijanističkom objašnjenju moralne odgovornosti, već ću ovom problemu pristupiti s kompatibilističkog stajališta i iznijet ću jedan od najvažnijih protuprimjera principu alternativne mogućnosti kojeg je predstavio američki filozof Harry Frankfurt u svom članku „Alternativne mogućnosti i moralna odgovornost“ 1969. godine. On smatra da je princip alternativne mogućnosti pogrešan te ću u ovom radu pojasniti koji su razlozi zbog kojih Frankfurt ima takvo stajalište. Zatim ću iznijeti Frankfurtov primjer i objasniti četiri moguća slučaja na kojima se bazira njegov članak te iznijeti Frankfurtov zaključak na ovu raspravu u

kojem ćemo jasno vidjeti što on smatra da je ključan faktor u pripisivanju moralne odgovornosti.

U drugom dijelu rada predstaviti ću jednu od najpoznatijih kritika Frankfurtove teorije koju je iznio američki filozof John Martin Fischer u svojem djelu „*My Way: Essays on Moral Responsibility*“. Objasniti ću zašto je za Fischera važan pojam kontrole u odnosu na moralnu odgovornost te prikazati njegovo viđenje Frankfurtovih slučajeva. Zatim ću se koncentrirati na Fischerov glavni protuargument, poznat pod nazivom „flickers of freedom“ ili treptaji slobode te ću pokazati zašto je upravo taj argument ključan u raspravi o Frankfurtovim slučajevima i moralnoj odgovornosti.

Naposljetku ću dati zaključak ovog rada i sažetak ranije navedenoga.

2. Rasprava o moralnoj odgovornosti

Moralna odgovornost je jako česta tema u mnogim filozofskim raspravama i znanstvenim radovima, često usko vezana uz raspravu o slobodi volje. O njoj su pisali i razmišljali mnogi filozofi te su se formirale različite pozicije od kojih je svaka na drugačiji način pristupila problemima koji se tiču moralne odgovornosti i na različit način shvaćala kriterije koji odlučuju kada nekoga smatramo moralno odgovornim.

Svatko od nas odgovoran je za svoje postupke, iako postoje iznimke. Mišljenje koje je općeprihvaćeno jest da mala djeca i ljudi koji pate od psihičkih bolesti nisu moralno odgovorni za svoje postupke. Također postoji i puno situacija u kojima zbog karakteristika i okolnosti tih situacija jednostavno nekoga ne smatramo moralno odgovornim za nešto što je učinio. Stoga su filozofi različitim teorijama htjeli objasniti i pronaći što je to na temelju čega donosimo sud o tome je li netko moralno odgovoran za svoj postupak. (Berčić 2012: 199-200)

Budući da rasprava o moralnoj odgovornosti bliska raspravi o slobodi volje, često su se mogli vidjeti stavovi da je netko moralno odgovoran ako i samo ako ima slobodu volje. Ova tvrdnja zvuči dosta intuitivno, ali postoje i slučajevi koji bi mogli opovrgnuti tu tvrdnju:

S jedne strane, životinje, luđaci i mala djeca mogu zadovoljavati razne kriterije slobode volje, ali ih nećemo smatrati moralno odgovornima. S druge strane, u nekim okolnostima i ljude koji ne mogu učiniti drugačije možemo smatrati odgovornima za ono što čine. Dakle, sloboda volje ne mora biti ni nužan ni dovoljan uvjet moralne odgovornosti. Zbog toga se kriterij slobode volje ne mora podudarati s kriterijem moralne odgovornosti. (Berčić 2012: 201-202)

Jedan od problema u raspravi o moralnoj odgovornosti se tiče pozicije determinizma, upravo zbog činjenice da ukoliko je determinizam istinit, dakle ako je sve unaprijed predodređeno, onda izgleda da ne bismo nikome mogli pripisati moralnu odgovornost, budući da nitko od nas nije mogao učiniti drugačije (unaprijed je određeno što će tko učiniti).

Ideja je da pod pretpostavkom determinizma ne bi bilo moguće razlikovati one koji jesu odgovorni za svoje postupke od onih koji to nisu. Ideja je da, kada bi determinizam bio istinit, ne bi bilo relevantne razlike između lopova i kleptomana, između ubojstva s predumišljajem i ubojstva na mah, između proždrljivosti i hormonalnog poremećaja, itd. (Berčić, 2012: 206)

Zaista je tako da svi radimo razliku između primjerice lopova i kleptomana i ta razlika zaista postoji. Ovdje dolazimo do pozicije kompatibilizma, koja tvrdi da determinizam može biti kompatibilan sa slobodom volje, a time i s moralnom odgovornošću. Drugim riječima, iako primjerice vjerujemo da je determinizam istinit, to ne povlači tvrdnju da nitko nema moralnu odgovornost. Kompatibilisti smatraju da postoje drugi kriteriji kojima možemo to utvrditi. Oni traže konkretne dokaze koji će nam pokazati je li netko moralno odgovoran ili nije, kao što su namjera, želja, odsustvo prepreka, djelovanje u skladu s razumom i slično. S druge strane imamo libertarijanistički pogled koji smatra da je sloboda volje (sloboda izbora) kriterij za pripisivanje moralne odgovornosti. Prema tome, onaj koji je imao mogućnost izbora (mogućnost da učini drugačije) je moralno odgovoran, a onaj koji nije imao tu mogućnost, ne može imati ni moralnu odgovornost. Ako netko nije mogao postupiti drugačije, onda za svoj postupak ne može biti kriv. Ovaj libertarijanistički stav je poznat kao princip alternativne mogućnosti (PAP – principle of alternate possibilities.) (Berčić, 2012: 206, 207)

3. Princip alternativne mogućnosti

Princip alternativne mogućnosti je princip koji ističe mogućnost izbora, tj. mogućnost da se učini drugačije kao nužan uvjet za moralnu odgovornost te je formuliran na sljedeći način: „*A je odgovoran za svoj postupak X samo ako je mogao učiniti drugačije.*“ (Berčić, 2012: 208)

Ovaj princip koji podrazumijeva libertarijanski stav da je za moralnu odgovornost nužno potrebna sloboda volje i sloboda izbora izgleda vrlo intuitivno te bi se s ovim libertarijanskim shvaćanjem lako složio i netko tko se ne bavi filozofijom. U svakodnevnom životu se često koristimo frazama poput „Ali nisam imala izbora!“ kako bi opravdali svoje postupke. Čak i kada nam netko učini nešto loše, često oprostimo toj osobi ukoliko shvatimo da zaista u tom trenutku nije mogla učiniti drugačije.

S druge strane, kompatibilisti nisu prihvaćali stavove libertarijanaca o tome da je sloboda volje i izbora nužan i dovoljan faktor za moralnu odgovornost i da je determinizam prijetnja moralnoj odgovornosti budući da isključuje slobodu volje. Kompatibilisti tvrde da i u determinističkom svijetu možemo nekome pripisati moralnu odgovornost jer postoje drugi faktori i kriteriji koji određuju pripisivanje moralne odgovornosti, stoga su odlučili princip alternativne mogućnosti dovesti u pitanje te su u tome i uspjeli. Jedan od najvažnijih i najutjecajnijih protuprimjera principu alternativne mogućnosti izložio je filozof Harry Frankfurt 1969. godine u svom članku „Alternativne mogućnosti i moralna odgovornost“ („Alternate possibilities and moral responsibility“). (Berčić, 2012: 208, 209)

4. Frankfurtovo shvaćanje principa alternativne mogućnosti

Harry Frankfurt svoj poznati članak započinje objašnjenjem principa alternativne mogućnosti te govori o tome da je ovaj princip toliko logičan i plauzibilan da ga nitko nije htio dovesti u pitanje, a neki su čak išli toliko daleko da su o njemu govorili kao o apriornoj istini. On navodi da je problematično to što ovo stajalište povlači vjerovanje da je determinizam inkompatibilan s moralnom odgovornošću. Budući da je Frankfurt na strani kompatibilizma, smatra da je princip alternativne mogućnosti pogrešan: *„Osoba može itekako biti moralno odgovorna za ono što je učinila čak i ako nije mogla učiniti drugačije. Plauzibilnost principa je iluzija, koja može iščeznuti ukoliko postavimo relevantni moralni fenomen u fokus.“* (Frankfurt, 1998: 1)

Stoga je Frankfurt u svom članku razmišljao o mogućim situacijama koje bi predstavile protuprimjer principu alternativne mogućnosti. Htio je skrenuti pažnju na one druge okolnosti i faktore koji su relevantni za pripisivanje moralne odgovornosti u situacijama u kojima osoba nije imala mogućnost djelovanja na drugačiji način, a svejedno snosi punu moralnu odgovornost za svoj čin. Kako bi to pobliže ilustrirao, on navodi primjer gospodina Jonesa i četiri moguće situacije u njegovom slučaju. U ovom primjeru Frankfurt raspravlja o tome da je općeprihvaćeno mišljenje da ukoliko je netko učinio nešto pod prisilom, onda taj za to ne može biti moralno odgovoran, dakle prisila isključuje moralnu odgovornost. Ovo mišljenje, on smatra, može izgledati kao pojednostavljena verzija principa alternativne mogućnosti, budući da ukoliko je netko bio prisiljen nešto učiniti, onda nije mogao učiniti drugačije, a onda ne snosi moralnu odgovornost. No, Frankfurt kroz primjere želi pokazati da postoje situacije u kojima netko ima moralnu odgovornost za svoj postupak, iako ne može učiniti drugačije ili je prisiljen. (Frankfurt, 1998: 1-2)

4.1. Jones i četiri moguća slučaja

Frankfurt svoj primjer započinje govoreći o mogućoj situaciji u kojoj je jedan čovjek imenom Jones prisiljen izvršiti određenu radnju i izrečena mu je prijetnja da ga čeka nezamislivo grozna kazna ukoliko ne učini ono što se od njega traži. Tada bi svi smatrali da ne može biti moralno

odgovoran za taj čin, ali Frankfurta zanima što je to što u takvim situacijama i okolnostima određuje tvrdnju da osoba pod prisilom ne snosi moralnu odgovornost:

Tome bi se pitanju moglo pristupiti tako da se uzmu u obzir situacije sljedeće vrste. Jones iz vlastitih razloga odluči učiniti nešto, nakon toga netko mu zaprijeti jako oštrom kaznom (tako oštrom da bi svaka razumna osoba podlijegla prijetnji) osim ako ne učini točno tako i Jones to učini. Hoćemo li smatrati Jonesa moralno odgovornim za ono što je učinio? Mislim da to ovisi o ulogama koje su odigrane i koje su ga vodile ka činu, o njegovoj originalnoj odluci te o prijetnji. (Frankfurt, 1998: 3)

Zatim navodi četiri mogućnosti koje se mogu dogoditi u ovom konkretnom slučaju i koje pokazuju na temelju čega ćemo zaključiti o nečijoj moralnoj odgovornosti čak i ako postoji prisila. U prvoj mogućnosti navodi da Jones možda nije razumna osoba, to jest, da svoje odluke donosi bez obzira na posljedice, ono što odluči, on to učini. Frankfurt kaže da u ovom slučaju sredstvo prisile ne bi imalo nikakvog učinka na Jonesa jer bi on u svakom slučaju učinio kako sam želi. Budući da ne razmišlja o posljedicama, onda ni prijetnja ni kazna nemaju funkciju. Ova mogućnost pokazuje situaciju u kojoj netko snosi punu moralnu odgovornost za svoj čin iako mu se prijetilo jer bi on isto to učinio i bez prijetnje. (Frankfurt, 1998: 3)

Druga mogućnost je da je prijetnja stravično djelovala na Jonesa, jako se prestrašio te mu više nije bilo ni najmanje važno koja je bila njegova prva odluka, bio je siguran da će učiniti ono što se od njega traži samo kako bi izbjegao kaznu. Frankfurt kaže da je u ovom slučaju njegova prvotna odluka nebitna, čak i ako se poklapa s onim što se od njega tražilo, zato što nije bio motiviran svojim unutarnjim razlozima već kaznom i prijetnjom i njegovo djelovanje je čin same prijetnje, a ne nekog njegovog poriva. (Frankfurt, 1998: 3-4) U ovom slučaju bi svatko zaključio da ne možemo držati Jonesa moralno odgovornim za svoj postupak. Ovaj slučaj svima izgleda intuitivno, budući da i u svakodnevnom životu, pa čak i na sudu, ovakva prijetnja i prisila zaista lišavaju osobu moralne odgovornosti.

Treća mogućnost koju Frankfurt navodi je suprotna drugoj: Jones je shvatio prijetnju kao što bi ju i svaka druga osoba shvatila, nije potpuno nerazuman, ali se nije niti previše uplašio. No, Jones je iz nekih razloga još prije prijetnje odlučio učiniti nešto, ali je na kraju ispalo da i oni

koji mu prijete od njega zahtijevaju istu stvar koju je on i sam htio učiniti. Ova mogućnost je različita od one prije navedene po tome što je u onoj Jones djelovao isključivo zbog straha od kazne, a u ovoj trećoj mogućnosti Jones zapravo djeluje zbog sebe i zbog svoje prvotne odluke, igrom slučaja se dogodilo da se prijetnja podudara s njegovom odlukom. (Frankfurt, 1998: 4)

Frankfurt se slaže da bi bilo vrlo teško istražiti kada je u takvom slučaju netko djelovao isključivo prema svojoj odluci, a kada ga je prijetnja nagnala ka tome. No, kaže da iz ovog nešto možemo zaključiti:

No pretpostavimo da nam je očito da je Jones činio na temelju svoje odluke, a ne prijetnje. Tada mislim kako bismo bili opravdani u odnošenju prema njegovoj moralnoj odgovornosti za ono što je učinio kao da je izvan utjecaja prijetnje iako, budući da bi se on u svakom slučaju pokorio prijetnji, on ne bi mogao izbjeći učiniti ono što je učinio. Bilo bi posve razumno da imamo istu prosudbu glede njegove moralne odgovornosti kakvu bismo imali i kad ne bismo znali za prijetnju. Jer prijetnja zapravo nije utjecala na njegovu izvedbu radnje. On je učinio što je učinio kao da prijetnja uopće nije ni postojala. (Frankfurt, 1998: 4)

Kako bi ojačao snagu primjera sa Jonesom, Frankfurt želi proširiti taj primjer i uvodi četvrtu mogućnost, koja će zaista pokazati da princip alternativne mogućnosti nije istinit. U četvrtoj mogućnosti on iznosi situaciju u kojoj uvodi još jednog lika imenom Black. Kaže nam da zamislimo da Black želi da Jones izvrši određenu radnju, no želi biti u potpunosti siguran da se Jones neće predomisliti i da će zaista izvršiti tu radnju. Stoga, Frankfurt navodi, možemo zamisliti nekoliko mogućih načina na koje Black može biti siguran da se Jones neće predomisliti: može mu zaprijetiti groznom kaznom, može ga hipnotizirati ili mu dati nekakav napitak, može upravljati njegovim neurološkim procesima, a može biti i situacija u kojoj Black ne postoji, već Jonesovim mozgom upravlja nekakav čip ili stroj. Ovdje Frankfurt dolazi do dva moguća ishoda ove situacije: prva mogućnost jest ta da je Black i njegova zamisao potpuno nebitna, budući da je Jones iz svojih vlastitih razloga odlučio učiniti ono što i Black želi da on učini te je ovdje Blackova uloga irelevantna. U ovom bismo slučaju svakako rekli da Jones snosi punu moralnu odgovornost za svoj čin upravo zbog toga što je sam odlučio to učiniti iz svojih razloga, a nije djelovao zbog Blackovog učinka. Ono što je izuzetno važno je to da ovdje

uopće nije bitno to što Jones nije mogao učiniti drugačije jer on nije ni htio učiniti drugačije. (Frankfurt, 1998: 6-8)

S druge strane, ukoliko bi se Jones predomislio i ne bi htio izvršiti onu radnju koja se od njega traži, Black bi bez problema mogao Jonesov mozak „vratiti“ ili „programirati“ (hipnozom, čipom i sl.) natrag na ono razmišljanje koje je imao prije nego se predomislio. U tom slučaju mu ne bismo mogli tek tako pripisati moralnu odgovornost, budući da zaista nije htio učiniti ono što se od njega traži. Nije tu radnju izvršio svojevoljno, već je netko drugi imao kontrolu nad njim.

Ovaj slučaj pokazuje da u obje situacije imamo iste okolnosti: Jones ne može učiniti drugačije, nema alternative, ali u jednoj situaciji ipak snosi moralnu odgovornost. (Frankfurt, 1998: 8)

4.2. Frankfurtov zaključak

Frankfurt je svojim primjerima htio pokazati što je pogrešno s principom alternativne mogućnosti. Iako se slaže da nemogućnost da se učini drugačije može biti dovoljan uvjet za to da osoba ne snosi moralnu odgovornost za svoj postupak, smatra da to ne može biti odgovor na pitanje zašto je netko učinio to što je učinio:

Činjenica da osoba nije mogla izbjeći činiti nešto je dovoljan uvjet za njezino činjenje. Ali kako neki od mojih primjera pokazuju, ta činjenica bi mogla uopće ne igrati nikakvu ulogu u objašnjenju zašto je on to učinio. Mogla bi uopće ne figurirati među okolnostima koje su zapravo dovele do toga da je on učinio to što je učinio, tako da se njegova radnja mora procijeniti na potpuno drugim osnovama. Čak i ako je osoba bila u nemogućnosti učiniti drugačije, hoće se reći, ne mora biti slučaj da je on djelovao kao što jest zato što nije mogao učiniti drugačije. (Frankfurt, 1998: 8)

Frankfurt ukazuje na to da su važni drugi razlozi koji su doveli osobu do toga što je učinila, čak i ako nije mogla učiniti drugačije. Ako osoba ispred sebe ima samo jednu opciju i baš se dogodi da zbog nekih svojih razloga želi učiniti upravo to, onda nije ispravno reći da je osoba učinila to jer nije imala niti jedan drugi izbor. Stoga Frankfurt zaključuje slijedeće:

Dakle, zbog toga je princip alternativne mogućnosti pogrešan. On tvrdi da osoba ne snosi moralnu odgovornost – što znači da ona treba biti ispričana – za izvođenje određene radnje ukoliko postoje okolnosti koje čine nemogućim izbjegavanje njezinog izvođenja. A li mogu postojati okolnosti koje čine nemogućim za osobu da izbjegne izvođenje neke radnje bez da te okolnosti na bilo koji način dovedu do toga da ona izvede tu radnju. Zasiurno ne bi bilo dobro za osobu da se poziva na okolnosti takve vrste kako bi se odriješila moralne odgovornosti za izvođenje radnje koja je u pitanju. (Frankfurt, 1998: 8-9)

5. John Martin Fischer o moralnoj odgovornosti

John Martin Fischer je američki filozof čiji je rad najviše koncentriran na teme poput slobode volje i moralne odgovornosti. U ovom završnom radu fokusirat ću se na njegovu knjigu „*My way: Essays on Moral Responsibility*“ iz 2006. godine, u kojoj je predstavio niz članaka u kojima iznosi svoja razmišljanja i stajališta vezana za moralnu odgovornost, uključujući i promišljanja o Frankfurtovim slučajevima te svoju *flickers of freedom* strategiju.

Fischer ovu knjigu započinje pričom o zatvoreniku Michaelu Rossu, kojom želi pokazati relevantnost kontrole pri donošenju sudova o moralnoj odgovornosti. Michael Ross je bio osuđen na smrtnu kaznu zbog silovanja i ubojstva žena u Connecticutu te je, za vrijeme iščekivanja smrtne kazne u zatvoru, puno pisao o svojim zločinima i razlozima za te zločine. Ono što je u njegovom slučaju ključno jest činjenica da on shvaća da je bolestan te da je njegova bolest razlog tome što je počinio takve zločine. Štoviše, čak su i mnogi psihijatri zaključili da boluje od seksualnog sadizma te da ne može kontrolirati svoje nasilne nagone. On je shvaćao da je to što čini grozno i gadio se sam sebi. Htio se izliječiti, htio je biti bolje, čak je tri godine koristio lijek kojim je uspio vratiti kontrolu nad svojim mislima i nagonima, ali ga je nažalost

morao prestati konzumirati zbog problema s jetrom koje je lijek prouzročio. Tada je čak predložio i kastraciju, no ta molba mu je odbijena. Ovi detalji njegove priče pokazuju da je zaista shvaćao kako njegov mozak funkcionira i da se htio izliječiti i promijeniti, nije htio biti čudovište koje je zbog svoje bolesti bio. Shvaćao je i činjenicu da je bolestan, ali je unatoč tome sam sebe nazivao odgovornim za djela koje je učinio.

Zaista je očito da je u ovakvim i sličnim slučajevima komplicirano doći do zaključka o nečijoj moralnoj odgovornosti. Fischer je ovim htio pokazati vezu između kontrole i moralne odgovornosti, budući da je Michael Ross govorio da nema kontrolu nad svojim mislima i postupcima te se intuitivno nameće mišljenje da ga se možda ne može smatrati moralno odgovornim upravo zbog nedostatka kontrole. (Fischer, 2006: 1-5)

5.1. Pojam kontrole

Fischer nastavlja svoj članak uvođenjem distinkcije između dviju vrsta kontrole. On razlikuje “regulativnu kontrolu” (*regulative control*) i “kontrolu navođenja ili upravljanja” (*guidance control*). Pod pojmom *regulative control* podrazumijeva onu kontrolu koju posjedujemo kada imamo više otvorenih alternativnih opcija i mogućnost odlučivanja koju ćemo opciju odabrati. (Fischer, 2006: 7, 8) To je ona vrsta kontrole o kojoj se govori kod principa alternativne mogućnosti, tj. ona predstavlja mogućnost da se učini drugačije. (Fischer, 2006: 10)

Fischer veću pozornost pridaje ovoj drugoj vrsti kontrole, tzv. *guidance control*, budući da smatra da je upravo ta vrsta ona koja je ključna za moralnu odgovornost, dok je ona regulativna irelevantna. Kako bi to pobliže pojasnio, navodi primjer sa zrakoplovom. Kaže nam da zamislimo da upravljamo zrakoplovom i vodimo ga k zapadu, ali razmišljamo i o tome da možda skrenemo prema istoku, no iz nekog nama poznatog razloga odlučimo nastaviti prema zapadu. Fischer dalje navodi da zamislimo da i u slučaju da smo htjeli otići na istok ili u bilo koji drugi smjer, to ne bismo mogli učiniti zbog vjetrova. (Fischer, 2006: 7, 8) Dakle, čini se kao da nemamo mogućnost izbora jer bi zbog okolnosti koje su tada bile prisutne bili primorani ići prema zapadu. Stoga se može zaključiti da nemamo regulativnu kontrolu (alternativne mogućnosti), ali imamo tzv. *guidance control*. Fischer ju objašnjava na slijedeći način:

Nije samo da vi prouzročite da ide prema zapadu (što bi jednako učinili i da ste okrenuli zrakoplov u istom pravcu kao rezultat kihanja ili epileptičnog napadaja). Štoviše, vi vodite zrakoplov na svojstven način – vi pokazujete vrstu kontrole, koju

ću nazvati „kontrola navođenja“. Ovdje pokazujete kontrolu navođenja kretanja zrakoplova, ali nemate regulativnu kontrolu nad kretanjem zrakoplova. (Fischer, 2006: 8)

Nadalje, Fischer uspoređuje ovaj slučaj s poznatom „Lockeovom sobom“. Ovaj primjer filozofa Johna Lockeja govori o čovjeku koji se nalazi u sobi iz koje ne može izaći, ali njemu to nije ni važno jer on iz te sobe ne želi izaći: „*Slično tome, rekao bih da u iznad navedenom primjeru slobodno vodite zrakoplov prema zapadu, iako ne biste bili slobodni voditi ga u bilo kojem drugom smjeru...*“ (Fischer, 2006: 8)

Možemo zaključiti da nije važno ima li čovjek iz Lockeovog primjera mogućnost izbora hoće li izaći iz sobe, već je jedino važno da on želi onu jedinu mogućnost koju ima, a to je ostati u sobi. Također, Fischerov primjer sa zrakoplovom pokazuje istu stvar; irelevantno je to što osoba koja upravlja zrakoplovom nema drugog izbora osim ići prema zapadu, kada je taj jedini mogući smjer upravo onaj kojim on sam želi ići.

Fischer ovdje postavlja sljedeće pitanje: „*Pokazuju li nam ovakvi primjeri da netko može biti moralno odgovoran za neko ponašanje čak i ako nema slobodu za odabrati ili učiniti drugačije, to jest, nema regulativnu kontrolu?*“ (Fischer, 2006: 9)

O sličnim je pitanjima razmišljao i Harry Frankfurt, čija stajališta su već ranije navedena u ovom radu. Fischer je htio spojiti svoj primjer o zrakoplovu s Frankfurtovim primjerom čipa u glavi: kaže da zamislimo da je neurokirurg osobi koja upravlja zrakoplovom ugradio čip u mozak te ukoliko se osoba predomisli i odluči skrenuti zrakoplov u neki drugi smjer, neurokirurg će pomoću čipa „programirati“ osobu da želi ići prema zapadu (željeni smjer neurokirurga). Dakle, osoba koja upravlja zrakoplovom nema mogućnost izbora jer što god odlučila, naposljetku će svakako ići prema zapadu. (Fischer, 2006: 9) No ukoliko ta osoba sama odluči da želi ići na zapad, onda se neurokirurg neće morati uplitati u taj slučaj i tada se čini da je ta osoba samovoljno i samostalno donijela tu odluku, dakle, ta je odluka bila slobodna (iako ne može učiniti drugačije, jedino je relevantno da je mogla učiniti upravo onu jednu stvar koju je učinila, poput primjera čovjeka u Lockeovoj sobi).

Dakle, pojam *guidance control* ili kontrola vođenja je, prema Fischeru, ono što je relevantno za pripisivanje moralne odgovornosti. On nadalje navodi dva elementa ove vrste kontrole: osjetljivost na razloge (*reasons-sensitivity*) i posjedovanje mehanizma (*mechanism ownership*). Ovime Fischer želi pokazati da je za pripisivanje moralne odgovornosti za nečiji postupak ključno da osoba koja je nešto učinila, to čini mehanizmom koji je njen vlastiti (npr. mehanizam čipa u glavi ili hipnoze nije vlastiti mehanizam te osobe) i promišlja o svim mogućim razlozima

za tu radnju te posljedično postupa na temelju tih razloga (npr. ako pilot koji upravlja zrakoplovom ima valjani razlog za promjenom smjera, poput jake oluje, tada će na temelju tog razloga odlučiti promijeniti smjer). Nadalje, čak uspoređuje pojam *guidance control* s pjesmom Franka Sinatre „My Way“, budući da on u toj pjesmi pjeva o tome kako je u životu učinio svašta, ali što god da je učinio, učinio je na svoj način. Fischer tvrdi da tako funkcionira i *guidance control*; imamo vlastiti mehanizam kojim djelujemo, dakle djelujemo na svoj način (i iz svojih razloga). Uspoređuje „činjenje nečega na svoj način“ s „činjenjem iste te stvari slobodno“. (Fischer, 2006: 18, 19)

Ovdje Fischer dolazi do zaključka da se moralna odgovornost može pripisati samo nekome tko je svojim vlastitim mehanizmom i razlozima došao do toga da učini određeni postupak: „*Moralno odgovoran agent govori jezikom razloga; agent koji ne može govoriti ovim jezikom nije prikladan kandidat za karakteristična obilježja moralne odgovornosti.*“ (Fischer, 2006: 26)

Fischer se ponovno vraća na slučaj osuđenika Michaela Rossa te govori da kako bismo utvrdili njegovu moralnu odgovornost, moramo vidjeti govori li on jezikom razloga, tj. može li uopće prosuđivati razloga za svoje radnje. (Fischer, 2006: 26)

Osjetljivost na razloge je, dakle, ključan faktor za moralnu odgovornost:

Upravo je u tome razlika lopova i kleptomana; lopov će ukrasti jer se nada da neće biti uhvaćen, a kleptoman će ukrasti čak i kada je siguran da će biti uhvaćen. Lopov ne bi bio ukrao da je znao da će biti uhvaćen, a kleptoman bi bio ukrao i da je znao da će biti uhvaćen. Ukratko, lopov je osjetljiv na razloge, a kleptoman nije! Zbog toga lopov ima moralnu odgovornost, a kleptoman nema, zbog toga lopova treba kazniti, a kleptomana liječiti. (Berčić, 2012: 222, 223)

Fischer je svoje stavove zaključio na sljedeći način:

Prema našem mišljenju, pojedinac postaje moralno odgovoran barem preuzimanjem odgovornosti; svoj mehanizam čini vlastitim preuzimajući odgovornost za djelovanje iz te vrste mehanizma. U određenom smislu, dakle, čovjek stječe kontrolu preuzimanjem kontrole. (Fischer, 2006: 18)

Ovakvo mišljenje se već na prvi pogled čini dovoljno plauzibilnim te je dovoljno razumljivo čak i osobama koje se prvi puta sreću s filozofijom. U svakodnevnom životu često dolazimo u situacije u kojima moramo preuzeti kontrolu nad tom određenom situacijom te zajedno s tim

preuzimamo i odgovornost. Roditelji su nam svima kroz odrastanje govorili da moramo biti odgovorni za svoj život i svoje postupke, a to ćemo postati preuzimanjem kontrole. Ukoliko netko ne uspijeva položiti ispite na fakultetu, treba preuzeti kontrolu nad tom svojom situacijom i više učiti. Iz tog razloga je bitno da u životu imamo već spomenutu *guidance control*, a ne regulativnu kontrolu. Kada želimo o tome razmisliti u pogledu svakodnevnog života, shvaćamo da imamo *guidance control*: mi vodimo svoj život u smjeru u kojem želimo da on ide (slično kao što pri upravljanju zrakoplovom vodimo taj zrakoplov u željenom smjeru i posjedujemo kontrolu nad vođenjem tog zrakoplova, iako ne posjedujemo kontrolu nad cijelim zrakoplovom ili okolnostima). Isto tako u životu imamo kontrolu vođenja kuda ćemo krenuti, iako nemamo općenitu kontrolu nad svim zbivanjima u našem životu, kao što nemamo kontrolu nad stvarima koje se događaju neovisno o nama i bez našeg utjecaja, ali imamo kontrolu nad našim reakcijama, tj. nad time kako ćemo reagirati na stvari koje se oko nas događaju.

5.2. Fischerova reakcija na Frankfurtovu teoriju

Fischer nadalje navodi da se u nekim pogledima itekako slaže s Frankfurtom i njegovim primjerima. Oni obojica smatraju da je princip alternativne mogućnosti pogrešan iz razloga što tvrdi da je pripisivanje moralne odgovornosti moguće samo u slučaju alternativne mogućnosti, to jest, samo ako je osoba mogla učiniti drugačije. S tom tvrdnjom se ne slažu jer smatraju da postoje slučajevi u kojima osoba može snositi punu moralnu odgovornost za svoj čin, a da pritom ispred sebe može imati samo jednu otvorenu opciju. Kod Frankfurta također možemo „iščitati“ da i on poput Fischera radi distinkciju između dvije vrste kontrole; iako Jones nema nikakvu drugu opciju, dakle nema onu regulativnu kontrolu koju zagovara princip alternativne mogućnosti, ali ima onu drugu vrstu kontrole. On ima kontrolu nad svojom situacijom u smislu da se može pokušati predomisliti (trenutno je irelevantna činjenica što se neće uspjeti predomisliti jer mu Blackov čip to neće dozvoliti, ali barem može pokušati.)

Nadalje, Fischer daje svoj primjer u stilu Frankfurtovog primjera: kaže da zamislimo istu situaciju s Jonesom i Blackom, no ovaj put je Blackova zamisao osigurati da će na predsjedničkim izborima Jones glasati za Clintona, a ne za Busha te kako bi to potpuno osigurao, također ugradi čip u njegov mozak. Ovdje su također moguća dva slučaja: Jones može samostalno odlučiti da će glasati za Clintona te je onda Blackova uloga beznačajna, on se neće

uplitati. S druge strane, moguće je da Jones odluči glasati za Busha i tada će Black intervenirati i pomoću čipa „programirati“ Jonesov mozak da ipak glasa za Clintona. Fischer ovdje također zaključuje da bismo u prvom slučaju (bez Blackove intervencije) rekli da Jones snosi punu moralnu odgovornost za tu odluku, iako nije bilo moguće učiniti drugačije. (Fischer, 2006: 38, 39)

Ovdje se također vidi distinkcija između dvije vrste kontrole:

„...moralna odgovornost ne zahtjeva vrstu kontrole koja uključuje postojanje otvorenih alternativnih mogućnosti. Ali ne može se reći da moralna odgovornost ne zahtjeva kontrolu bilo koje vrste. Štoviše, potrebno je razlikovati dvije vrste kontrole i ispast će da je moralna odgovornost za postupke povezana s jednom (ali ne s drugom) vrstom kontrole. (Fischer, 2006: 39)

Kako bi to pobliže pojasnio, Fischer navodi još jedan primjer: kaže da zamislimo da vozimo automobil te ukoliko su sve okolnosti dobre i automobil funkcionira dobro, tada posjedujemo obje vrste kontrole (*guidance control* jer imamo kontrolu nad vođenjem tog automobila u smjeru u kojem želimo da on ide i *regulative control* jer imamo otvorene opcije da skrenemo lijevo, desno, nastavimo ravno..). No, ukoliko zamislimo da upravljački aparat tog automobila funkcionira ispravno samo pri skretanju udesno, a pri skretanju u bilo koju drugu stranu ne funkcionira (dakle, nemoguće je ići bilo gdje osim desno), onda vidimo da ovdje imamo *guidance control* (vodimo automobil u desno), ali nemamo *regulative control* (nemamo druge opcije, možemo samo desno). (Fischer, 2006: 39, 40)

Fischer je ovime pokazao da se slaže s Frankfurtom u smislu da obojica tvrde da kada smo moralno odgovorni, onda imamo kontrolu (barem *guidance control*, ona je dovoljna). Iako se slažu u mnogim pogledima, Fischer je istaknuo jedan problem s Frankfurtovim slučajevima: iako Frankfurt tvrdi da osoba u njegovim primjerima nema nikakve alternativne mogućnosti, Fischer kaže da ima (ne onakve na kakve smo navikli, ali neki tračak alternativne mogućnosti se javlja). Te male mogućnosti on naziva *flickers of freedom* (treptaji, bljeskovi slobode). (Fischer, 2006: 40, 41)

5.3. Treptaji slobode (*flickers of freedom*)

Prema Fischeru, nije tako da Jones u Frankfurtovom slučaju nema nikakvu alternativnu mogućnost. On tvrdi da je moguće da nam se na prvi pogled čini da Jones zaista nema nikakvog izbora jer što god on odlučio, Black će na neki način intervenirati i bit će kako on želi.

No, Fischer kaže da ukoliko pogledamo bolje, vidjet ćemo da postoji neka mala mogućnost koja bi mogla učiniti razliku te on takve mogućnosti naziva treptaji slobode (*flickers of freedom*), budući da se takva mogućnost može pojaviti na sekundu, poput treptaja ili bljeska (no ta sekunda može biti relevantna). Ovu teoriju objasnio je na svom prijašnjem primjeru s automobilom koji zbog svog upravljačkog aparata može skrenuti samo udesno. Činilo nam se da osoba koja upravlja tim automobilom nema nikakvu drugu mogućnost već ići udesno, ali Fischer želi ukazati na činjenicu da je ta osoba imala mogućnost *pokušati* ići u neki drugi smjer i to je ono što smatra ključnim:

Ali sigurno sam posjedovao *neku* alternativnu mogućnost: na primjer, osim bilo kakvih posebnih pretpostavki, nema nikakvog razloga poricati da sam mogao stvoriti namjeru da automobil vodim u nekom drugom smjeru osim udesno, i mogao sam pokušati upravljati automobilom u ovom drugom smjeru, i tako dalje. Prema tome, imao sam *neke* alternativne mogućnosti, čak i ako nisam mogao promijeniti put kojim automobil ide. (Fischer, 2006: 41)

Nadalje, Fischer primjenjuje svoju strategiju i na primjeru Jonesa i Blacka te tvrdi da se Jones može pokušati predomisлити da bi ipak glasao za Busha. Tada će Black odmah intervenirati i Jones će posljedično tome glasati za Clintona, ali netom prije toga postoje dvije mogućnosti; Jones može samostalno odlučiti glasati za Clintona, ali se može i iz nekog razloga predomisлити i pokušati glasati za Busha. On u tome neće uspjeti, ali razumljivo je da je barem pokušao učiniti drugačije (dok u prvom slučaju nije ni pokušao). Prema Fischeru, u trenutku kada se Jones pokuša predomisлити, u tom trenutku vidimo taj *treptaj slobode*, malu mogućnost. (Fischer, 2006: 41)

Fischer navodi da upravo ovdje leži problem s Frankfurtovim slučajevima jer se ne može u potpunosti izbjeći bilo kakav *treptaj slobode*. Fischerova razmatranja mogu zvučati dosta

plauzibilno, čak i ako pogledamo neke svakodnevne primjere. Ukoliko nam neka osoba učini nešto loše ali da pritom nije imala mogućnosti postupiti na bilo koji drugi način, svima bi zasigurno bilo relevantno je li ta osoba barem pokušala učiniti drugačije ili joj je bilo potpuno svejedno ili je baš htjela učiniti to što je učinila. Prema tome bismo također mogli odrediti hoćemo li tu osobu smatrati odgovornom za to što nam je učinila ili nećemo.

Ovime Fischer nije htio reći da Frankfurtova teorija nije dobra, već da njegovi argumenti nisu u potpunosti ispravni, budući da su bazirani na tome da Jones nema nikakve alternativne mogućnosti, a Fischerova „strategija o treptajima slobode“ pokazuje da ipak ima. (Fischer, 2006: 45)

6. Zaključak

U ovom završnom radu prikazala sam jedan dio filozofske rasprave o moralnoj odgovornosti koji se tiče filozofa Harryja Frankfurta. Rad je baziran na Frankfurtovom shvaćanju principa alternativne mogućnosti te sam stoga rad započela navođenjem osnovnih činjenica o raspravi o moralnoj odgovornosti. Zatim sam objasnila što princip alternativne mogućnosti zapravo jest te sam zatim obradila Frankfurtov članak „Alternativne mogućnosti i moralna odgovornost“ iz 1969. godine, u kojem je on iznio svoje neslaganje s onime što se tvrdi principom alternativne mogućnosti te je navodio razloge svojeg neslaganja. Frankfurt smatra da je princip alternativne mogućnosti pogrešan jer je prema tom principu kriterij za pripisivanje moralne odgovornosti mogućnost izbora, to jest, mogućnost da osoba učini drugačije, a Frankfurt tvrdi da postoje slučajevi u kojima osoba nije imala nikakvu mogućnost učiniti drugačije od onog što je učinila, no svejedno bismo joj pripisali moralnu odgovornost. U svom članku je naveo primjer s Jonesom i Blackom, u kojem vidimo da ukoliko je Black na neki način uspio dobiti kontrolu nad Jonesovim mozgom i odlukama i da će što god Jones na kraju odlučio biti onako kako Black želi (dakle Jones nema mogućnost izbora, ishod događaja će biti isti u svakom slučaju), svejedno postoji slučaj u kojem Jones snosi moralnu odgovornost (a to je slučaj u kojem Jones samostalno odluči isto ono što i Black želi, pa Black ne mora intervenirati). Budući da u ovim primjerima Jones nikako ne može učiniti drugačije, Frankfurt ističe da važnost leži na tome je li Jones uopće htio učiniti drugačije (dakle, nije presudan izbor, već želja ili namjera). Ova tvrdnja zvuči jako intuitivno, budući da se i u svakodnevnom životu ljudi često zapitaju kakva je bila namjera osobe koja je nešto učinila (ako me prijateljica povrijedi, ne zanima me baš previše je li me mogla ne povrijediti, već je li to učinila namjerno; je li htjela to učiniti). Ono što je meni zanimljivo je to da Frankfurt nije naveo je li Jones svjestan da mu je Black ugradio taj čip u mozak i smatram da bi to saznanje moglo učiniti relevantnu razliku kod Jonesa pri donošenju odluka, budući da bi to saznanje moglo utjecati na to što će i kako će Jones odlučiti.

Nakon što sam objasnila Frankfurtove primjere, koncentrirala sam se na filozofa Johna Martina Fischera i njegovu knjigu „*My way: Essays on Moral Responsibility*“ iz 2006. godine, u kojoj je iznio svoja razmatranja nastavno na Frankfurtove slučajeve. Iako se u mnogim pogledima složio s Frankfurtovim tvrdnjama, Fischer iznosi kritiku Frankfurtovim slučajevima. Prema njemu nije tako da možemo reći da Jones u Frankfurtovom slučaju nema mogućnost izbora; nema onu standardnu mogućnost, ali ima neke male, sitne mogućnosti koje Fischer naziva treptajima ili bljeskovima slobode (*flickers of freedom*). Primjer takve male mogućnosti bi bio

trenutak u kojem Jones može samostalno odlučiti što će učiniti, iako će ta njegova odluka trajati jako kratko budući da će Black intervenirati i „programirati“ Jonesa da odluči onako kako Black želi. Fischer smatra da iako je ta mogućnost izbora možda samo djelić sekunde, može biti presudna za pripisivanje moralne odgovornosti. No, iako zvuči plauzibilno, Fischer shvaća da je ta ideja možda malo pretjerana.

Osobno smatram da je ova tema vrlo važna i u našim svakodnevnim životima jer kao ljudi često donosimo odluke koji utječu na druge oko nas te bi bilo vrlo praktično otkriti točan kriterij moralne odgovornosti te se prema tome mogli ljutiti ili ne ljutiti, zamjerati ili ne zamjerati. Jako mi se svidjela Fischerova interpretacija i njegovo objašnjenje pojma kontrole. Nakon dosta razmišljanja zaključila sam da je imanje kontrole glavni kriterij prema kojem bih ja osobno nekome pripisala moralnu odgovornost. Smatram da osoba koja nema kontrolu nad svojim postupcima, razmišljanjima i odlukama (zbog bolesti ili kontrole od strane druge osobe/računala/čipa) ne može biti jednako odgovorna, ni moralno ni pravno. S druge strane, ukoliko netko posjeduje kontrolu nad svojim životom i emocijama, onda je potpuno odgovoran za svoje postupke. Jako mi se dojmilo Fischerovo razmišljanje o tome da iako u životu imamo jedan jedini put kojim idemo (dakle nemamo druge puteve, nemamo mogućnost izbora da odemo drugim putem ili živimo drugi život), svejedno možemo odabrati kako ćemo ići tim putem. Hoćemo li biti loši ljudi i svojim putem hodati bezobzirno i arogantno ili ćemo biti dobri ljudi i hodati putem ljubavi, poštenja i dobrote. Kada god nam se čini da nemamo izbora, treba pogledati bolje i potražiti neki „flicker of freedom“, neki bljesak slobode koji nas čini odgovornima i kojim možemo preuzeti kontrolu nad našim životom, barem u okviru naših mogućnosti. Dakle, iako nemamo kontrolu nad svim zbivanjima u našim životima, imamo kontrolu nad time kako ćemo se ophoditi prema ljudima oko nas i kako ćemo reagirati na situacije oko kojih nemamo kontrole, što se može usporediti s one dvije vrste kontrole koje navodi Fischer.

7. Literatura

1. Berčić, Boran (2012.): *Filozofija (svezak prvi)*. Ibis grafika, Zagreb
2. Frankfurt, Harry Gordon (1998.): *The importance of what we care about: Philosophical essays*. Cambridge University Press, USA
3. Fischer, John Martin (2006.): *My Way: Essays on Moral Responsibility*. Oxford University Press, New York
4. Widerker, David; McKenna, Michael (2006): *Moral Responsibility and Alternative Possibilities; Essays on the Importance of Alternative Possibilities*. Ashgate Publishing Company